

Gothardas Frydrichas Stenderis (1714-1796) – paribio etnokultūros tyrinėtojas

Libertas Klimka

Pagrindinės sąvokos: kultūros istorija, etninė kultūra, Lietuvos – Latvijos paribys

Įvadas

Istorijos tėkmė išskyrė latvių ir lietuvių tautas, vieninteles išlikusias laiko verpetuose iš baltų kalbinės šeimos. Tačiau nuolat atsirasdavo asmenybių, savo mokslo darbais, menine kūryba ar politinėmis pastangomis teigusią baltiškąjį bendrumą, siekusių suartėjimo ir bendradarbiavimo įvairiose visuomeninio gyvenimo sferose. Vienas pirmųjų tokių buvo Gothardas Frydrichas Stenderis (1714-1796), kalbininkas, teologas ir rašytojas, veikęs labai naudingai savosios tautos švietimui ir kultūrai gana nykiomis XVIII amžiaus baudžiamosios sąlygomis. Jo darbai turėjo nemažą atgarsį ir Lietuvoje, juolab, kad savo literatūrinę veiklą G.F.Stenderis pradėjo 1753 m. paribio miestelyje Žeimelyje. Apskritai iškiliojo kunigo vardas minimas pirmuoju, kalbant apie įvairių žanrų latviškosios literatūros ištakas. O šie metai G.F.Stenderiui, kaip ir lietuvių literatūros klasikui Kristijonui Donelaičiui, yra jubiliejiniai, 300-ieji nuo gimimo datos.

Apie įžymiojo latvių švietėjo gyvenimą ir darbus, jų reikšmę esama nemažos bibliografijos (Stradinš 1998). Šio straipsnio tikslas - priminti jubiliejinę sukaktį, išnagrinėti G.F.Stenderio raštuose skelbtą etninės kultūros medžiagą ir aptarti jos kilmę.

G.F. Stenderio biografijos bruožai ir darbai

Įžymusis latvių švietėjas, kalbininkas, teologas, poetas ir rašytojas Gothardas Frydrichas Stenderis gimė 1714 m. rugpjūčio 27 d. liuteronų kunigo šeimoje Lašuose, Eglainės apylinkėse (tai apie 4 km nuo Lietuvos, Rokiškio raj.). Kilmė - iš vietinių vokiečių, atsikėlusių Sėlijon XVII a. iš Žemutinės Saksonijos. Teologiją, retoriką ir senąsias kalbas studijavo Jenos bei Halės universitetuose. Kurį laiką mokytojavo Latvijoje ir Vokietijoje, ypač domėjosi matematika, vėliau tapo evangelikų liuteronų kunigu. Į Žeimelį G.H.Stenderis persikėlė, susidėjęs tokioms aplinkybėms. Jo ankstesnę darbo ir gyvenimo vietą - Lindės (Biržgalės) dvarą - sunaikino 1752 m. ištikęs gaisras. O buvo vedęs Žeimelio liuteronų kunigo Braunšveigo dukrą Aną Elizabetę. Žeimelyje gyveno ir dirbo šešerius metus, nuo 1753-ųjų iki 1759-ųjų. Būtent Žeimelyje prasidėjo labai produktyvi jo literatūrinė veikla. Iš Žeimelio G.H.Stenderis išvyko sunkiai susirgęs ir todėl priverstas atsisakyti kunigo pareigų. Tada gyveno ir dirbo Vokietijoje, Kopenhagoje, užsiimdamas matematika, geografija ir net gaublių gamyba (Копелевич,

Ченакал 1968). Visokių gabumų jo nestokota, pavyzdžiui, sukonstravo ir aprašė mechaninę skalbimo mašiną. 1766 m. sugrįžo į Kuržemę, priėmė Serpilio ir Sunakstės parapiją. Sunakstės bažnytkaimis yra apie 28 km nuo Latvijos – Lietuvos sienos (dabartinėje Jaunjelgavos seniūnijoje). Trisdešimt metų čia kunigavęs G.F.Stenderis parengė įpėdiniu sūnų. Mirė 1796 m. gegužės 17 d.; palaidotas Sunakstėje. Buvo paliepęs ant paminklinio akmens po pavardės iškalti žodį „Latvis”, tuo išsakydamas savo labai šiuolaikišką pažiūrą į tautybę, – tai prisiskyrimas tam tikrai kultūrinei terpei. Bemaž visą savo gyvenimą praleidęs latvių – lietuvių paribyje, savo raštuose Senasis Stenderis (Vecais Stenders – taip latviai skiria kunigą nuo jo sūnaus rašytojo Aleksandro Johano Stenderio, 1744-1819) naudojo ir lietuviškąją tautosaką.

G.F.Stenderiui gyvenant Žeimelyje, 1753 m. Karaliaučiuje buvo išleista jo išversta vokiečių poeto B.H.Brokeso odė „Ramus oras po perkūnijos”, kuri laikoma pirmąją pasaulietinės poezijos publikacija latvių kalba. Kunigas prisidėjo ir rengiant naująjį Kuršo giesmyną (1754 m.). Netruko pasirodyti iš spaudos taip pat originalios jo kūrybos leidiniai. 1756-siais Karaliaučiuje buvo išspausdinta G.F.Stenderio knyga *Šventi apsakymai (Svēti stāsti)*. Tai buvo labai gražia liaudiška kalba papasakoti epizodai iš šv. Rašto. Ne veltui vėlesniuose leidimuose knyga buvo pervardyta į *Maząjā Biblijā*. Iš šios knygos plačiai pasklido autoriaus suposmuotos „šventosios mintys” – krikščioniški pamokymai. Jos netgi įsiterpė ir į folkloro kūrinčius. Iš *Mazosios Biblijos* net keletas kartų latvių valstiečių mokėsi skaityti. Tikėtina, kad Žeimelyje G.F.Stenderis parengė ir latvių kalbos gramatiką *Neue vollständigere lettische Grammatik*, kuri buvo išspausdinta 1761 m., autoriui jau būnant užsienyje (antras leidimas 1783 m.). Šiose leidiniuose esama skyrelių apie latvių folklorą ir mitologiją. Kartu autorius parengė spaudai labai pravartų švietimui leksikoną (1761,1789). G.F.Stenderis – ir pirmojo iliustruoto latviško elementoriaus autorius (1787). Jo eilėraščių tomelis *Naujos dainos* (1774) - pirmasis pasaulietinės poezijos rinkinys latvių kalba. Žodžiu, iškiliojo kunigo vardas iškyla pirmuoju, kalbant apie įvairiausių žanrų latviškosios literatūros ištakas.

Tačiau bene didžiausias G.F.Stenderio nuopelnas tautos kultūrai – pirmoji latviška mokslo žinių knyga valstiečiams – *Gilios išminties knyga (Augtas gudribas grāmata no pasaulēs un dabas)*, išleista 1774 m. Jokūbo Frydricho Hinzo spaustuvelyje Jelgavoje (Stenders 1988). Giliąją išmintimi pavadinime įvardytas mokslas. Knyga turėjo labai didelį pasisekimą, tad antrasis jos leidimas pasirodė jau 1776-siais metais. Tretįjį, gerokai papildytą, parengė jo sūnus Aleksandras Johanas; jis buvo išspausdintas Senojo Stenderio mirties metais, 1796-siais. Enciklopediją autorius suskirstė į dvi dalis; pirmojoje

populiariai pateiktos mokslo žinios, antrojoje – didaktinio ir moralinio religinio pobūdžio kūrinių vertimai. Pirmojoje dalyje, kurią sudaro trisdešimt skirsnių, pasakojama apie atmosferos reiškinius, supažindinama su fizine ir politine geografija (išskirtinis dėmesys čia skirtas Kuršui ir Vidžemei), pateikiama žinių iš pasaulėrėdos – apibūdinamos planetos, mėnulio fazių kaitos priežastys, pirmą kartą latvių spaudoje aprašoma heliocentrinė Saulės sistemos sandara, detalai išaiškinami kalendoriaus sudarymo principai bei pasakojama apie žmonijos civilizacijos istoriją. Pastarieji skirsniai leidžia enciklopediją vertinti ir kaip pirmąją latvišką pasaulietinės istorijos knygą.

G.F.Stenderio gimimo ir gyvenimo vietos Latvijoje pažymėtos gražiais memorialiniais paminklais. Deja, Žeimelio klebonijos istorinis pastatas yra apleistas; kultūrinės funkcijos jam nesugebėta rasti (Laiconas, 2010, 506).

Etnokultūros žinios G.F.Stenderio raštuose

Paribio kultūros milžinas G.F.Stenderis savo darbuose nuolat pabrėždavo latvių ir lietuvių tautų artimumą (Zanderis 1984, 7). Mūsų etninei kultūrai aktualiausia iš jo literatūrinio palikimo yra medžiaga apie tradicinį kalendorių. Tikėtina, kad tai žinios iš mokslininko gimtinės ar gyventų vietų, taigi atspindinčios bendrąjį baltiškąjį paveldą. Ypač įdomūs yra „Gilios išminties knygoje” pateikti mėnesių vardai. Jie išrašyti lentelėje kartu su XVI amžiuje Kurše kunigo Pauliaus Einhorno (? – 1655) surinktais vardais.

Mėnesių vardai Latvijoje

Mėnuo	Pagal G.F.Stenderį	Pagal P.Einhorną
I	Ziemas, Jauna gada, Svētku (Žiemos, Naujųjų metų, Švenčių)	Ziemas
II	Sveču (Žvakių)	Sveču
III	Sērsnu, Baložu, Gaveņu, Šķību (Grienės, Balandinis, Gavēnios, Polaidžio)	Sersnu, Baložu
IV	Sulu (Sulos)	Sulu
V	Lapu, Sēju (Lapu, Sėjos)	Lapu, Sejas
VI	Ziedu (Žiedų)	Ziedu
VII	Liepu, Sienu	Liepu

	(Liepų, Šieno)	
VIII	Suņu, Plauju (Šunų, Pjūties)	Suņu
IX	Silu (Viržių)	Silu
X	Miķeļa, Zemlika (Mikelio, Vēliu)	Velu, Zemliku
XI	Sala (Šalčio)	Salnas (Šalņu)
XII	Vilku (Vilku)	Vilku

Matome, kad senųjų rašytojų užfiksuoti latviškieji mėnesių pavadinimai yra fenologiniai, atitinkantys pagrindinius gamtos sezonų kaitos požymius (polaidį, pievų, liepų ir viržių žydėjimą, šaltį, vilkų aršumą) bei ūkio darbų terminus (sėjos, šienavimo, javapjūties laiką). Keletą pavadinimų galima sieti su religine praktika, - tai Žvakių, Gavėnios mėnesiai. Nelabai aiški yra Šunų mėnesio vardo kilmė; nebent jis būtų siejamas su medžiokle skalikais, kurią dvarininkai paprastai rengdavo laukus nuvalius, po javapjūtės. Dar įdomu, kad šalia Vėliu pavadinimo G.F.Stenderis įrašė pastabą, kad taip mėnuo vadintas „pagoniškais“ laikais. Apskritai, vietinė vardų kilmė nekelia abejonių. G.F.Stenderio užrašyti Lietuvos paribyje ir P.Einhorno Kurše pavadinimai yra panašūs, todėl jie negali būti lietuviškais skoliniais. Įdomu, kad esama tam tikrų analogijų su Mažojoje Lietuvoje paplitusiais vardais, įrašytais kalendoriuose (Klimka 1994, 22). Tai galima aiškinti tiek gamtos reiškinių ir ūkininkavimo būdo panašumais, tiek kontaktais per kuršininkus. Tačiau labiausiai tikėtina, kad pavadinimai yra kilę iš bendrojo baltų kalendorinio paveldo. Latviai literatūrinėje kalboje atsisakė tradicinių pavadinimų ir priėmė su krikščionyste atėjusio romėniškojo kalendoriaus mėnesių vardus. Greičiausiai tai įvyko vokiečių kultūros įtakoje. Lietuviškus senuosius pavadinimus įtvirtino Lauryno Ivinskio ir Erdmono Šesnako XIX a. viduryje pradėti leisti kalendoriai. Europoje tokią tradiciją, be mūsų tautos, išlaikė slavai: lenkai, čekai, slovėnai, gudai ir kt.

Labai svarbi yra G.F.Stenderio pastaba apie tai, kad latviai senovėje naudodavo mėnulio kalendorių, mėnesio pradžią tapatindami su jaunatimi. Tai koreliuoja su Simono Daukanto žiniomis apie devyniadienę savaitės trukmę, taip pat su Matvejaus Gusevo aprašytu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų daiktiniu kalendoriumi – mėnulio fazių ženkliukais sužymėta kalendorine lazda (Klimka 1999, 125). Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad aiškindamas Zodiako žvaigždynų vardų kilmę, autorius juos sieja su

gyvenimo realijomis, - tokia pažiūra įsivyravo šiuolaikiniuose mokslo istorijos darbuose, patikslinus ją precesinės chronologijos metodologija (Klimka 1997, 77). G.F.Stenderis pamini taip pat Jokūbo lazdos žvaigždyną, kurio pavadinimas seniau plačiai buvo žinomas ir Lietuvoje. Žvaigždynas tyrinėtojų tapatinamas su Persėju (Klimka 1998, 111).

Kalendorines šventes G.F.Stenderis įvardijo kaip krikščioniškųjų šventųjų vardadienius. Nedidelė išimtis – Gavėnios sekmadienių pavadinimai, tarp kurių pasitaiko ir kaimo darbų terminų, pavyzdžiui, devintasis prieš Velykas – Darbininkų sekmadienis, aštuntasis - Sėjos. Kalbėdamas apie šventes, G.F.Stenderis pavartoja lietuvišką žodį – „švintus“. Skyrių apie kalendorių *Gilios išminties knygos* autorius užbaigia Velykų šventės datos apskaičiavimo pavyzdžiais. Įtaigiai jis paaiškina būtinybę įvesti Grigaliaus kalendorinį algoritmą, turbūt todėl, kad daugelyje protestantiškų šalių tai buvo padaryta tik XVIII amžiaus viduryje. G.F.Stenderio replika taikli: „O kas norėtų švęsti abejas šventes, naująsias ir senąsias, tai būtų tikras mulkis ir tinginių pants“. Lygiai griežtai jis išpeikia ir vadinamuosius „amatininkų pirmadienius“. G.F.Stenderis kategoriškai atmeta taip pat orų prognozes pagal tais laikais populiarių šimtametį kalendorių, tvirtindamas, kad orų kaita priklauso nuo daugybės faktorių ir atsekti kokius nors dėsningumus yra pernelyg sudėtinga. Apskritai G.F.Stenderio raštams būdinga pozityvistinė gamtos pažinimo nuostata.

Išvados

Didžiojo latvių švietėjo G.F.Stenderio darbuose užfiksuota paribio etnožinijos dalykų iš to laikmečio, kada etninės kultūros reikšmė visuomenėje dar nebuvo suvokta, o medžiaga niekieno nefiksuojama. Ypač įdomūs yra autoriaus pateikti vietiniai mėnesių pavadinimai, akivaizdžiai bylojantys apie bendrąjį baltiškąjį paveldą. Savo literatūrinę veiklą G.F. Stenderis pradėjo kunigaudamas Žeimelyje, tad jo atminimas turėtų būti įamžintas ir šiame paribio miestelyje.

Literatūra

1. Stradiņš J. Stenderi un „Augstas gudribas grāmata” latviešu kultūras vēsturē. *Gothards Frīdrihs Stenders. Augstas gudribas grāmata no pasaules un dabas*. Rīga:Liesma.1988, p.11-43.
2. Stenders G.F. *Augstas gudribas grāmata no pasaules un dabas*. Riga: Liesma, 1988 (faksimilinis 1796 m. leidimo spaudinys).
3. Zanderis O. Pasienyje. *Literatūra ir menas*, 1984-12-09.

4. Klimka L. G.F.Stenderis ir baltų kalendorius. *I konferencija "Lietuva – Latvija: praeitis, dabartis, ateitis"*. Pranešimų tezės. Kaunas: VDU, 1994, p.21-22.
5. Klimka L. Mėnulis etnožiniijoje. *Darbai ir dienos*. 1999, T.11(20), p.121-130.
6. Klimka L. Apie senojo Zodiako kilmę. *Lietuvos dangus' 1998*. Vilnius: TFAI, 1997, p.76-80.
7. Klimka L. Apie lietuviškuosius žvaigždynų vardus. *Tautosakos darbai*. 1998, T.9 (16), p.108-114.
8. Laiconas E. Žeimelio evangelikų liuteronų parapija. *Žeimelis. I*. Vilnius: Versmė, 2010, p.501-508.
9. Копелевич Ю.Х. Ченакал В.Л. Готхард Фридрих Стендер и Петербургская Академия Наук. *Из истории естествознания и техники*. Рига: Зинатне.1968, с.81-98.

Santrauka

Didžiojo švietėjo Gothardo Frydricho Stenderio (1714-1796) vardas minimas pirmuoju, kalbant apie įvairių žanrų latviškosios literatūros ištakas. Kalbininkas, teologas ir rašytojas veikė labai naudingai savosios tautos švietimui ir kultūrai gana nykiomis XVIII amžiaus baudžiamosios sąlygomis. Bėne didžiausias G.F.Stenderio nuopelnas tautos kultūrai – parašyta valstiečiams mokslo žinių enciklopedija - *Gilios išminties knyga* (išleista Jelgavoje 1774 m., 1776 m., 1796 m.). Enciklopediją sudaro dvi dalys; pirmojoje pasakojama apie atmosferos reiškinius, supažindinama su pasaulio geografija (išskirtinis dėmesys čia skirtas Kuršui ir Vidžemei), pateikiama žinių iš pasaulėrėdos – apibūdinamos planetos, mėnulio fazių kaitos priežastys, pirmą kartą latvių spaudoje aprašoma heliocentrinė Saulės sistemos sandara, detalai išaiškinami kalendoriaus sudarymo principai bei pasakojama apie žmonijos civilizacijos istoriją. Antrojoje dalyje sudėti didaktinio ir moralinio religinio pobūdžio kūrinių vertimai.

G.F.Stenderio darbai turėjo nemažą atgarsį ir Lietuvoje, juolab, kad savo literatūrinę veiklą jis pradėjo 1753 m. kunigaudamas paribio miestelyje Žeimelyje. Jo raštuose užfiksuota ir etnožinijos dalykų iš to laikmečio, kada etninės kultūros reikšmė visuomenės dar nebuvo suvokta, o medžiaga niekieno nefiksuojama. Bemaž visą savo gyvenimą praleidęs latvių – lietuvių paribyje, savo raštuose G.F.Stenderis naudojo ir lietuviškąją tautosaką. Mūsų etninei kultūrai aktualiausia iš jo literatūrinio palikimo yra medžiaga apie tradicinį kalendorių. Tikėtina, kad tai žinios iš mokslininko gimtinės ar gyventų vietų, taigi atspindinčios bendrąjį baltiškąjį paveldą. Ypač įdomūs yra *Gilios išminties knygoje* pateikti mėnesių vardai, kurie yra fenologiniai, atitinkantys pagrindinius gamtos sezonų kaitos požymius (polaidį, pievų, liepų ir viržių žydėjimą, šaltį, vilkų aršumą) bei ūkio darbų terminus (sėjos, šienavimo, javapjūties laiką).

Libertas KLIMKA

Baltų proistorės katedra

Lietuvos edukologijos universitetas

T.Ševčenkos 31-411

LT-03111 Vilnius

[Libertas.klimka@gmail.com]

Summary

Gothard Friedrich Stender (1714-1796), the researcher of traditional culture

Libertas Klimka

Key words: history of culture, traditional culture, boundaries of Lithuania and Latvia

Gothard Friedrich Stender (1714-1796) played an outstanding role in Latvian history of culture. Most of his life he was a priest of Lutheranian parish in the Sunakste, near the boundary of Lithuania. He wrote and translated numerous books, among them the first literature book and the first book on popular-science in Latvian. G.F.Stender's work *Augstas gudribas grāmata (Book of High Wisdom about the World and Nature)* is particularly noteworthy. Its first edition was published in 1774 in Jelgava. By 'High Wisdom' author meant science; his intention was to embrace a wide range of scientific attainments. It was, in actual fact, a kind of encyclopaedia for peasants – for the serfs, whose mental horizons he thus widened through information on natural phenomena, astronomy, physics, geography and history. During the gloomy years of feudalism in the 18th century, when the Latvian and Lithuanian peasants were serfs with no rights whatever, G.F.Stender did his best to encourage them, urging them to develop their minds, to study the laws of nature and through knowledge improve their living conditions and uphold ethical values. G.F.Stender also was the first to pay attention to the phenomena of ethnic culture. In *Book of High Wisdom* he presented the traditional latvian names of months. The main aim of the present article – to study the origin of them as the common heritage of the balts.

Iliustrācijas

1. Gothardas Frydrichas Stenderis (1714-1796)
2. G.F.Stenderio gimimo vieta Lašuose
3. Pirmasis enciklopedijas *Gilios išminties knyga* leidimas, 1774 m.
4. Antrasis enciklopedijos *Gilios išminties knyga* leidimas, 1776 m.